

## KASNOSREDNJOVJEKOVNA NEKROPOLA SA STEĆCIMA POD BORINOVCEM U TRILJU

Na sjeveroistoku od Trilja, nedaleko od lijeve obale Cetine i pri dnu zapadnog obronka brda Borinovca, na lokalitetu koji narod danas naziva *Grečine*<sup>1</sup> nalazi se kasnosrednjovjekovna nekropola (sl. 1). To zemljište pripada selu Vedrinama (k. o. Vedrine, čest. zem. 1209/1). U novije vrijeme gradnjom stambenih objekata uništeni su rubni dijelovi te nekropole, a sve učestalije podizanje stambenih kuća lako je moglo u posljednjih nekoliko godina uništiti i njezin središnji dio.<sup>2</sup>

Prije početka istraživanja na nekropoli su se primjećivala tri groba i šesnaest stećaka, a po pričanju mještana desetak stećaka i grobova je uništeno pri gradnji okolnih kuća. Nekoliko je grobova uništeno i gradnjom kovačnice Ane Terzić, a nekoliko gradnjom gospodarskih objekata (kokošinja i garaže) Jakova Vrgoča. Stećci koji su se nalazili nad uništenim grobovima premješteni su uz istočni (stećci II, III i VII) i zapadni (XX, XXII—XXV) rub nekropole, ili su ih ugradili u temelje spomenutih građevina. Nije isključeno da je koji ostao i pod njima.

<sup>1</sup> S. *Gunjača*, Kratak osvrt na prilike i rad Muzeja u Kninu, *Starohrvatska prosvjeta* (dalje: *SHP*), III. ser., sv. 1, Zagreb 1949, 286; S. *Bešlagić*, Stećci, kataloško-topografski pregled, Sarajevo 1971, 78; A. *Milošević*, Borinovac, Trilj — kasnosrednjovjekovna nekropola sa stećcima, *Arheološki pregled*, 22, Beograd 1981, 166—168, tab. XCIII, XCIV. Sve donedavno za blagoslov dijela Sinjskog polja uzvodno od Trilja na dan sv. Marka zazivajući Božju milost za bolji urod i obilnije prihode, procesija je pohodila ovaj lokalitet uspinjući se na vrh brda Borinovca, gdje se nekad, kako smo saznali od starijih mještana, nalazila i manja kapelica kojoj danas nema nikakva traga. Obilazeći ovaj lokalitet u namjeri da pronađemo bilo kakve ostatke tog objekta, saznali smo da se na vrhu brda nalazio ulomak rimske stele koji je danas prelomljen u dva komada, u dvorištu župnog ureda u Trilju. To je ulomak donjeg dijela stele s prikazom vrata »podzemnog svijeta«.

<sup>2</sup> Da bi se ovo spriječilo nekropola ja zaštićena rješenjem Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu broj: 24/40—77 od 28. prosinca 1977. godine i uvedena u Registar nepokretnih spomenika kulture pod rednim brojem 980. Kako ni ovo rješenje nije spriječilo mještane Trilja da nekropolu i dalje uništavaju, bilo je nužno pristupiti njezinu istraživanju. Istraživanje nekropole je izvršeno u vremenu od 28. kolovoza do 25. rujna 1980. godine, a obavljao ga je autor u ime Muzeja Cetinske krajine. Kao stručni suradnici pri istraživanjima sudjelovali su arheolozi Vanja Kovačić i Vedrana Gašparac, te Goran Nikšić, dipl. inž. arhitekture. Po završenim istraživanjima ove nekropole devet bolje obrađenih i sačuvanih stećaka preneseno je u park ispred osnovne škole u Trilju.

Istraživanje nekropole započeli smo postavljanjem kvadratne mreže (5×5 m) na slobodni prostor. Sondažno kopanje izveli smo po sredini nekropole u slobodnom prostoru između dvaju redova najgušće raspoređenih stećaka gdje smo odmah naišli na grob (na planu je označen brojem 8). Odavde smo postupno širili iskop s namjerom da najprije istražimo sav slobodni prostor nekropole između stećaka. Raspored grobova nalagao je takvu metodu rada, jer bi se u protivnom stećci morali nekoliko puta premještati. Ukupna površina koja je obuhvaćena iskopom iznosi oko 170 m<sup>2</sup>. Po završetku radova definirali smo južnu granicu i dio sjeverne granice nekropole. Dio zapadnog graničnog ruba određen je strmi- nom terena. Mogućnost daljeg iskopavanja nekropole postojala je još samo na dijelu istočnog ruba iskopa. Kako tim dijelom terena prolazi mjesna komunikacija, istraživanja tu nije bilo moguće izvoditi.

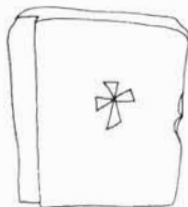
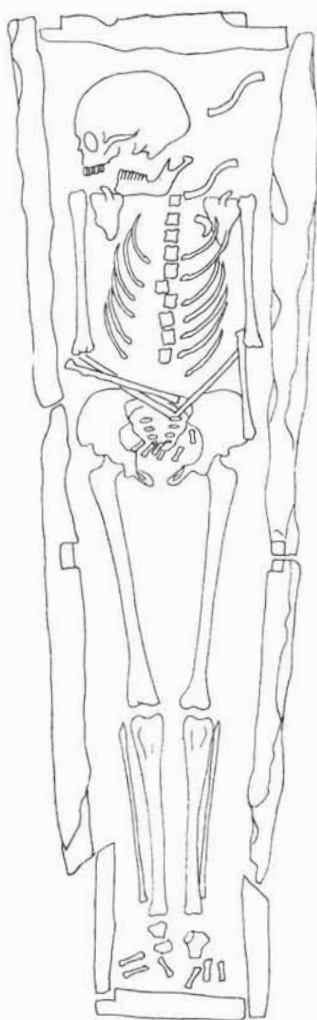
### OSOBITOSTI NEKROPOLE

Istraženi dio nekropole zauzima površinu od oko 170 m<sup>2</sup>, ali se nekro- pola prvotno prostirala vjerojatno i na većoj površini, iako možda ne s takvom gustoćom razmještaja grobova kakav smo zatekli na njezinu istraženom središnjem dijelu. Na tom je prostoru iskopano i istraženo ukupno pedeset sedam grobova, od kojih je dvadesetpet bilo obilježeno stećkom. Od tih pedeset sedam grobova dva su bila u potpunosti unište- na. Od groba br. 10 ostale su sačuvane samo dvije obložne ploče i glava pokojnika (vjеровatno je uništen za ukopa u grobove br. 7 i 11), a od gro- ba pod stećkom III sačuvali su se tek neznatni ostaci rasutih obložnica groba i skeleta pokojnika. (Grob je uništen u novije vrijeme gradnjom kokošinjca.) U sedamnaest slučajeva utvrdili smo nad grobovima spome- nike (stećke); za osam ostalih stećaka nismo, zbog njihovog premještanja, uspjeli utvrditi kojim grobovima pripadaju (crtež 6).

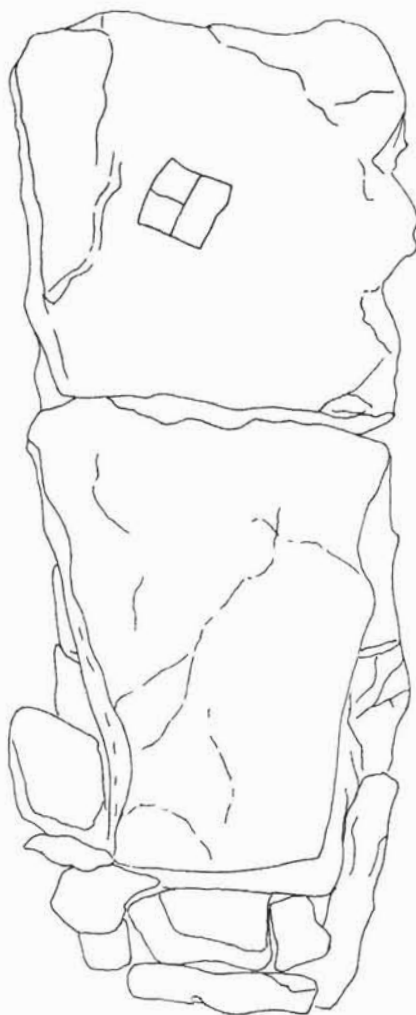
Nekropola pod Borinovcem u Trilju pripada, po razmještaju grobova i stećaka nad njima, uobičajenom tipu srednjovjekovnih nekropola na redove<sup>3</sup> (sl. 2).

Grobovi i stećci triljske kasnosrednjovjekovne nekropole bili su orijen- tirani u dva osnovna pravca: utvrdili smo, na primjer, u četrdeset pet slučajeva da su grobovi smješteni u smjeru jugozapad—sjeveroistok, (glava pokojnika bila je položena na jugozapadu), u devet slučajeva smjer pružanja bio je sjeverozapad—jugoistok (glava pokojnika u ovim grobo- vima je bila položena na sjeverozapadu), a samo u dva slučaja smjer pru- žanja je bio zapad—istok (glava na zapadu) ali je i u tih grobova pri- mijećen manji otklon u smjeru sjevera i juga. Orijentaciju nismo utvrdili samo za grob 10 i grob pod stećkom III jer su gotovo u potpunosti bili uništeni. Takva orijentacija grobova nekropolu pod Borinovcem dovodi u užu vezu s drugim dvjema istraženim i objavljenim kasnosrednjovjekov-

<sup>3</sup> Iz dosadašnjih istraživanja srednjovjekovnih nekropola uočljivo je da su nekropole na redove u velikoj većini formirane samo na onim lokalitetima gdje nije bilo sakralnih objekata i zbog čega nije bilo posebnog razloga za grupiranje uko- pa na jednom mjestu (*D. Jelovina*, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Split 1976, 69—70). Imajući na umu ovakvu konstataciju, te raspored grobova na našoj nekropoli, može se pretpostaviti da ni na ovom lo- kalitetu nije bio sagrađen nikakav sakralni objekat.



Crtež 1. Grob br. 14 s utorima i žljebovima na obložnicama i urezanim križem na donožnici s unutarnje strane



Crtež 2. Poklopnice groba br. 33 s urezanim ornamentom

nim cetinskim nekropolama: onom u Brnazima<sup>4</sup> i onom u Maljkovu,<sup>5</sup> a sličan smjer pružanja pokazuju i još neki grobovi kasnosrednjovjekovnih nekropola u Dalmaciji.<sup>6</sup>

Različitu orijentaciju pokazuju i stećci nad grobovima. Od sedamnaest stećaka te nekropole, za koje pouzdano možemo pretpostaviti da nisu premješteni, šesnaest ih se pruža u smjeru jugozapad—sjeveroistok, a samo jedan u smjeru sjeverozapad—jugoistok (stećak VIII). Za ostalih osam stećaka pouzdanu orijentaciju nismo mogli utvrditi, jer nisu pronađeni nad grobovima, ili su pak grobovi pod njima bili gotovo potpuno uništeni. Takvu orijentaciju stećaka imaju još dvije nekropole kasnoga srednjega vijeka u široj triljskoj okolici,<sup>7</sup> dok je na ostalim dalmatinskim i susjednim bosansko-hercegovačkim nekropolama sasvim izuzetna pojava.<sup>8</sup> Sličnu orijentaciju grobova i stećaka (jugozapad—sjeveroistok) pokazuje i nekropola u Grborezima kod Livna, gdje je takav smjer pružanja utvrđen u gotovo 80% slučajeva. Kod livanjske nekropole zanimljivo je što takvu orijentaciju pokazuju grobovi i stećci položeni uglavnom na perifernim dijelovima te nekropole, dok su grobovi i stećci u središnjem dijelu više-manje pružaju u smjeru zapad—istok s većim ili manjim odklonom k sjeveru ili jugu. Analiza grobnih priloga pokazuje da su grobovi koji su položeni u sredini nekropole stariji od onih perifernih.<sup>9</sup>

Razlozi za tako različitu orijentaciju grobova i stećaka mogu biti mnogostruki: smještaj s obzirom na gibanje Sunca u različito doba godine, pružanje nekropole duž neke značajnije komunikacije, konfiguracija tla i slično. U našem slučaju skloni smo pretpostavci da je takav razmještaj grobova i stećaka uvjetovao blagi obronak brijega na kojem se nekropola

<sup>4</sup> Nekropola na ovom lokalitetu datira se od kraja 13. do početka 16. stoljeća (*S. Gunjača*, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, *SHP*, III. ser., sv. 4, 1955, 104—107).

<sup>5</sup> Grobovi nekropole u Maljkovu datiraju se priložima od 12. do 15. stoljeća (*D. Jelovina*, Kasnosrednjovjekovna nekropola »Greblice« u selu Maljkovu, *SHP*, III. ser., sv. 7, 1960, 265—266), što naravno ne isključuje mogućnost da je ukapanje na ovom lokalitetu trajalo i nešto duže, barem do početka 16. stoljeća, kad turskim osvajanjima ovog područja prestaje korištenje većine kasnosrednjovjekovnih nekropola, pogotovu imamo li na umu činjenicu da su od ukupno 140 otkopanih i istraženih grobova na ovoj nekropoli grobni prilozi pronađeni samo u 32 groba.

<sup>6</sup> Ovakav smjer pružanja imaju i grobovi kasnosrednjovjekovne nekropole u Škabrnji (*Š. Batović*, Starohrvatska nekropola u Škabrnji, *SHP*, III. ser., sv. 7, 1960, 221—229) i znatan dio grobova nekropole u Biljanima Donjim (*D. Jelovina — D. Vrsalović*, Srednjovjekovno groblje na »Begovači« u Biljanima Donjim kod Zadra, *SHP*, III. ser., sv. 11, 1981, 63).

<sup>7</sup> Ovakvu orijentaciju stećaka imaju i nekropole u Vrpolju i Veliću. Nekropola u Vrpolju nalazi se oko 1 km istočnije od srednjovjekovne utvrde Cačvina, a položena je uz cestu koja iz Vrpolja vodi ka Trilju. Sadržava 51 stećak, od čega 45 pripada pločastim, 5 stećaka je u obliku sanduka, a jedan u obliku krstače. Motivom »kola« i tordirane vrpce ukrašen je samo jedan stećak u obliku sanduka. Nekropola u Veliću u zaseoku Pudara ima 33 vidljiva stećka, od čega ih 28 pripada pločastim, a 5 stećcima u obliku sanduka. Ni jedan nema ukrasa. I ovdje, dakle, nalazimo rasporedom, orijentacijom i oblicima stećke slične ovima na nekropoli pod Borinovcem u Trilju, pa bi se možda i ovdje moglo raditi o istovremenim nekropolama.

<sup>8</sup> Od bosanskih nekropola sa stećcima jedino ona u Dugom polju kod Blidinjskog jezera ima orijentaciju stećaka u smjeru jugozapad—sjeveroistok (*Š. Bešlić*, Stećci na Blidinju, Zagreb 1959, 63; *Id.*, Grborezi — srednjovjekovna nekropola, Sarajevo 1964, 56).

<sup>9</sup> *Š. Bešlić*, Grborezi, 95.



Crtež 3. Stećak br. XVI



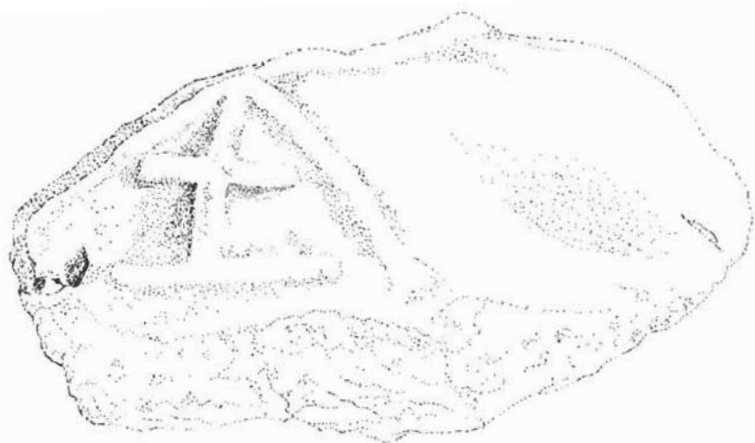
Crtež 4. Stećak br. III

nalazi. Takav položaj i smjer pružanja grobova na nekropoli pod Borinovcem u Trilju omogućavali su najpovoljniji vodoravni ukop pokojnika, dok bi svaki drugi položaj pružanja, posebno u smjeru zapad—istok, zahtijevao više ili manje kosi ukop. U nekim grobovima ove nekropole koji ipak imaju drukčiji razmještaj vrlo je vjerovatno da su vremenski nešto mlađi od ostalih, a pri ukopu je iskorišten prostor između prijašnjih grobova.

Dubina ukopa grobova na ovoj nekropoli također je različita. Apsolutna dubina najpliće ukopanog groba iznosi 32 cm, a najdublje 184 cm. Najpliće je bio ukopan dječji grob br. 37, a najdublje grob br. 20 pod stečkom V. Trideset i jedan grob ukopan je na dubini od preko 1 m, a dvadeset i šest grobova plići su s prosječnom dubinom ukopa od 90 do 100 cm. Znatno dublje su ukopani grobovi u istočnom dijelu nekropole, gdje smo pronašli ukope grobova u slojevima. Tako je primjerice iznad groba 3 bio ukopan grob br. 5, iznad groba br. 39 pod stečkom XIV grob br. 6, iznad groba br. 12, grob br. 11, iznad groba br. 14 grobovi br. 13 i 19, te iznad groba br. 24 pod stečkom IX grob br. 23. Ova činjenica navodi nas na pretpostavku da je taj dio nekropole najstariji, jer na ostalim njezinim dijelovima nismo pronašli slojevitih ukapanja. Veličina grobova također je vrlo različita. U pravilu je ovisila o uzrastu pokojnika. Samo u dva slučaja zapazili smo dječji ukop u grob gdje su prethodno bile ukopane odrasle osobe (grob br. 36 i grob br. 32 pod stečkom XII). Najmanji grobovi na ovoj nekropoli svojom dužinom ne prelaze 48 cm (grobovi br. 37, 42 i 43), dok najveći grob ima dužinu od 217 cm (grob br. 3).

Od uobičajenih tipova grobova dosad registriranih na srednjovjekovnim nekropolama šireg područja Dalmacije na nekropoli pod Borinovcem nalazimo samo tip grobova obloženih i prekrivenih bolje ili lošije obrađenim pločama od muljike (sl. 3) među koje je katkad bilo umetnuto veće ili manje kamenje amorfnog oblika. Samo u jednom slučaju pronašli smo ukop u drvenom sanduku, što se daje zaključiti iz nalaza četiriju željeznih čavala uz obložnice groba br. 11. Nekropola pod Borinovcem u načinu obrade grobnih obložnih ploča upozorava na jednu novu varijantu. Radi se o izradi žljebova i utora na uglovima i po sredini gornjeg ruba obložnih ploča učinjenih vjerojatno stoga da se ploče međusobno bolje slože i da grobni sklop bude čvršći. Žljebove na uglovima obložnica zapazili smo u grobovima br. 14, 48 i u grobu br. 52 pod stečkom XIX, a utore na gornjem rubu po sredini obložnice u grobovima br. 14 i 52 pod stečkom XIX. Užljebljene su uvijek uže strane groba (donožnice kod grobova br. 48 i 52, a kod groba br. 14 i donožna i uzglavna ploča). Vrijedno je napomenuti da se užljebljena uzglavna ploča groba br. 14 (crtež 1) vjerojatno nalazi u sekundarnoj upotrebi, jer je žljebovima okrenuta prema vani, dakle suprotno od onoga što je zahtijevala konstrukcija groba. Utori na gornjem rubu po sredini obložnica groba vjerojatno su služili za ulaganje drvene prečke, koja je trebala podržavati pokrivne ploče groba. Da su ti utori odista mogli služiti za ulaganje prečki kojima su se podržavale pokrivne ploče upućuje činjenica što smo u grobu br. 52 pod stečkom XIX po sredini našli ulomak hrastova drva dužine oko 5 cm.

Zanimljivo je da smo među grobovima ove nekropole utvrdili ukrašavanje unutrašnje strane obložne i vanjske strane pokrivne ploče groba. Na užljebljenoj donožnici groba br. 14 s unutarnje strane smo registri-



Crtež 5a. Stećak br. I (jugozapadna strana)



Crtež 5b. Stećak br. I (sjeveroistočna strana)



rali plitko urezan zrakasti »malteški križ«, ali bez račvasta završetka krakova (crtež 1), a na poklopnici groba br. 33 pod stečkom XIII u visini iznad glave pokojnika pokušaj urezivanja kvadrata, unutar kojega se možda trebao nalaziti upisan križ (crtež 2). Budući da je ovo dosad jedini slučaj zapažanja takvih nalaza u grobovima ovog horizonta, potpunije objašnjenje tih nalaza vjerojatno će dati iduća istraživanja.<sup>10</sup> Ti ornamentički po obliku ne izlaze iz okvira sličnih krstolikih ornamenta, kakve nalazimo često i na nadgrobnim kasnosrednjovjekovnim spomenicima na širem području Dalmacije, te u susjednoj Hercegovini i Bosni.<sup>11</sup>

Osim tih u grobovima nekropole pod Borinovcem u Trilju nalazimo još neke osobitosti. Kod groba br. 32 pod stečkom XII konstatirali smo pregradu od istih ploča kakvima je grob bio obložen. Pregrađen je donji dio groba, a pregradom je odvojen dio kostiju prijašnjih pokojnika da bi se oslobodio prostor za ukop posljednjega. Ovomu je možda razlog da je u grob u koji su prije bile pokopane samo odrasle osobe, posljednje bilo ukopano dijete, kojega je ukop zahtijevao manje prostora negoli mu je to prostor groba omogućivao. Sličnih pregrada našlo se i u grobovima srednjovjekovne nekropole na Begovači u Biljanima Donjim.<sup>12</sup> Druga se osobitost odnosi na arhitekturu groba br. 30 pod stečkom XI, gdje smo na poklopnici groba iznad uzglavne i donožne ploče utvrdili još dvije okomito postavljene ploče (sl. 4). Osim tih ploča na poklopnici groba 30 registrirali smo i dvadesetak ulomaka životinjskih kostiju, pa je opravdano pretpostaviti da su te kosti i okomite ploče na poklopnici u uskoj vezi s pogrebnim gozbama nad zatvorenim grobom netom pokopanog pokojnika. Posmrtna gozba se sasvim sigurno odvijala prije negoli je grob zemljom bio zatrpan, jer takvih kostiju u sloju zemlje između poklopnice groba i stečka nismo našli. Izravnih ili posrednih tragova posmrtnih gozbi ili sličnih obreda nad otvorenim ili zatvorenim grobovima našli smo i na još nekoliko mjesta u ovoj nekropoli. Tako smo, primjerice, u nekoliko grobova konstatirali vrlo sitne atipične ulomke grubljih keramičkih posuda (u grobovima br. 3 i 51, te u grobovima br. 24 pod stečkom IX i 26 pod stečkom VI), a dva isto tako mala, po fakturi slična ulomka, našli smo s vanjske strane groba br. 21 pod stečkom VIII.

Obavljanje posmrtnih gozbi ili pak odlaganje hrane u grob za popudbinu pokojniku u grobovima ove nekropole potvrđeno je nalazom polovice ljsuske kokošjeg jajeta, koju smo, uz nekoliko sitnih ulomaka grublje crvenosmeđe keramičke posude, našli u grobu br. 3, gdje je bio pokopan odrasli muškarac. Ulomak ljsuske jajeta nađen je na prsima pokojnika,

<sup>10</sup> Gotovo identičan način ukrašavanja užlijebljenih donožnih ploča grobova registrirali smo pri istraživanjima srednjovjekovne nekropole u Lučanima kod Sinja, gdje je jedan dio grobova imao nalaze koji karakteriziraju ranosrednjovjekovni horizont grobova u Dalmaciji, a isto tako i među slučajnim nalazima srednjovjekovnih grobova u Glavicama kod Sinja nedaleko Poljakovih kuća. Ovdje smo, međutim, kao površinski nalaz iz uništenih grobova našli jednu brončanu viticu sličnu ovima iz triljske nekropole, te jednu oštećenu lijevanu brončanu naušnicu tzv. bjelobrdskeg tipa.

<sup>11</sup> Za ilustraciju nalaza zrakastog »ivanovačkog ili malteškog križa« upućujemo na stečak s lokaliteta Rudežove kuće u Vinjanima Donjim kod Imotskoga (*L. Katić, Stećci u Imotskoj krajini, SHP, III. ser., sv. 3, 1954, 144, 162*), te na stečak s nekropole u Prijanovićima kod Klادنja u Bosni (*S. Bešlagić, Stećci, 211, sl. 27*). Za ilustraciju kvadrata s upisanim križem upućujemo na gotovo identičan ornament isklesan na stečku s Velike gomile u Cisti kod Imotskog (*L. Katić, o. c., 136, sl. 17*).

<sup>12</sup> *D. Jelovina — D. Vrsalović, o. c., 71.*





Sl. 1. Položaj kasnosrednjovjekovne nekropole pod Borinovcem u Trilju (pogled s južne strane)



Sl. 2. Dio otkopanih grobova i stećaka (sjeveroistočna polovica nekropole)



Sl. 3. Primjer odnosa groba i stećka nekropole (prema sistematizaciji stećak br. XVI, grob br. 41)



Sl. 4. Životinjske kosti i ploče na poklopnici groba br. 30 pod stećkom XI (grob je na fotografiji označen brojem po redoslijedu nalaza)

a sitni fragmenti keramičke posude na truhu i u predjelu koljena. Taj nalaz ljske jajeta u srednjovjekovnim grobovima u Dalmaciji ne predstavlja osamljenu pojavu. Dosad su takvi nalazi registrirani u grobovima srednjovjekovnih nekropola u Gajinama kod Kaštel-Sućurca<sup>13</sup> i u Glavičinama kod Mravinaca.<sup>14</sup> Nalazi iz Gajina i Glavičina znatno su stariji od ovog našeg. Oni su datirani u 9. i 10. stoljeće, što Karaman opravdava činjenicom »da su stari Hrvati gdjekad zadržali običaje iz neznabožackog perioda i onda kad su primili sveti krst«.<sup>15</sup>

Ni nalaz životinjskih kostiju na poklopnici groba br. 30 pod stećkom XI u srednjovjekovnim grobovima šireg područja Dalmacije ne predstavlja osamljenu pojavu. Takvi su nalazi dosad registrirani u grobovima srednjovjekovne nekropole u Grborezima kod Livna. Nađeni su uz keramičke posude u grobovima br. 74 i 81 ove nekropole, a isto tako, što je osobito zanimljivo, i u grobu br. 169 uz par trojagodnih naušnica.<sup>16</sup> Zahvaljujući tim drugim popratnim nalazima, životinjske kosti pronađene u grobovima nekropole u Grborezima pripadaju dužem periodu, od 10. do barem 14. stoljeća.

U ranijim srednjovjekovnim grobovima ostatke kokošnjih jaja i kostiju raznih životinja, te ptica i kokošiju nalazimo i u drugim krajevima naše zemlje, a isto tako i kod većine drugih, u prvom redu slavenskih naroda.<sup>17</sup> I tamo ih gotovo u pravilu nalazimo kao popudbinu pokojniku, a registrirane su u avarskim ili slavenskim grobovima u Mađarskoj, u slavenskim grobovima u Češkoj i Slovačkoj, te u Poljskoj.<sup>18</sup> Ti se nalazi datiraju znatno ranije od našeg i uglavnom se pripisuju vremenu prije pokrštavanja tih naroda. Naš primjer, čini se, svjedoči da su se ti običaji, koji bez sumnje vuku podrijetlo iz poganskog vremena, uzimajući u obzir i nalaz iz groba br. 169 nekropole u Grborezima, ponegdje i duže zadržali, u našem slučaju sve do 15. ili početka 16. stoljeća. Doduše, možda ne više kao izravan i stalan dio obreda pokapanja mrtvih u kasnom srednjem vijeku, nego vjerojatno samo kao običaj koji više nije vrijedio kao pravilo i kojemu u potpunosti prava svrha više možda i nije bila poznata.

Posrednu potvrdu obavljanja obreda pri pokapanju pokojnika nad zatvorenim ali nezatrpanim grobom, možda treba gledati i u nalazu ugrebanog ornamenta na poklopnici groba br. 33 pod stećkom XIII, o kojem je već bilo riječi.

Među oblicima grobova na kasnosrednjovjekovnoj nekropoli pod Borinovcem u Trilju susrećemo tri osnovna tipa grobova kakve i inače nalazimo na srednjovjekovnim nekropolama šireg područja Dalmacije. U tri-deset i jednom slučaju konstatirali smo ukop u grobovima trapezoidnog oblika, dvadeset i dva groba su imala više ili manje pravilan pravokutan oblik, dok smo samo u dva slučaja registrirali ukop u grobu ovalna obli-

<sup>13</sup> Lj. Karaman, Iskopine društva »Bihać« u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad JAZU, 268, Zagreb 1940, 18.

<sup>14</sup> Id., o. c., 18—19, sl. 15.

<sup>15</sup> Id., o. c., 18.

<sup>16</sup> S. Bešlagić, Grborezi, 24, 25, 90—91, tab. XVI, 1, 2.

<sup>17</sup> K. Vinski-Gasparini — S. Ercegović, Srednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu, Vjesnik Arh. muz. u Zagrebu, III. ser., I. sv, Zagreb 1958, 135; J. Korošec, Staroslovanska grobišća v severni Sloveniji, Celje 1947, 101.

<sup>18</sup> Lj. Karaman, o. c., 18—19, u bilj. 49. navedena je literatura za analogne primjere sličnih nalaza sa šireg slavenskog i avarskog područja.

ka. U dva slučaja oblik groba zbog oštećenosti nismo mogli utvrditi. Ni jedan grob nije imao popločano dno, nego su pokojnici u pravilu polagani na zemlju ili pak tanki sloj pijeska i šljunka.

Ostaci kostiju pokojnika u grobovima nekropole pod Borinovcem dobro su sačuvani. U pet slučajeva konstatirali smo devastirane grobove, bilo da su kosti pomicali glodavci ili oborinske vode koje su se niz brijeg slijevale u grobove, bilo da su devastirani naknadnim otvaranjem prije naših istraživanja. U pedeset i pet grobova u kojima su koliko-toliko sačuvani ostaci kostiju bio je pokopan stovadeset i jedan pokojnik. U dva deset i četiri slučaja konstatirali smo u grobu ukop samo jednog pokojnika, po dva pokojnika su bila pokopana u petnaest grobova, a po tri i više pokojnika u šesnaest grobova. Najviše ih je bilo pokopano u grobu 32 pod stečkom XII, čak devet. U sedamnaest grobova koji su nad zemljom bili označeni stečkom bila je pokopana gotovo polovica ukupnog broja pokojnika i u tim grobovima uvijek su se (s jednom iznimkom) bile pokopavale odrasle osobe. U šesnaest slučajeva u grobovima pod stećcima pokopane su dvije i više osoba, a samo u jednom (grob br. 1 pod stećkom I) bio je pokopan jedan pokojnik, pa je opravdano pretpostaviti da su grobovi pod stećcima vrlo vjerojatno obiteljske grobnice, u koje se nisu smjeli ukapati nekršteni pokojnici dječjačke dobi.

U pravilu su pokojnici u grobove bili pokopani u ispruženom položaju, položeni na leđa. Samo u jednom slučaju pokojnik je bio pokopan raširenih i u koljenima savijenih nogu (grob br. 9). Takav ukop bez sumnje je uvjetovala veličina groba. U slučajevima kad se ukopalo u grobove u kojima je već bilo mrtvaca, kosti prethodnika skupljene su i složene ili uz noge posljednjega ili poviše njih, dok su lubanje prethodno ukopanih bile poredane u slobodnom prostoru uz gornji dio tijela posljednjeg ukopanog pokojnika. U grobu 56 pod stečkom XXI konstatirali smo ukope na način da su sve kosti tijela četvorice prethodno ukopanih bile uredno složene po svemu grobu i zatim zatrpane zemljom, a onda na njih položen peti pokojnik. Glave prije ukopanih bile su složene uz ramena i noge petog pokojnika. U dva slučaja konstatirali smo dvojne ukope. U dječjem grobu 11 su bila nasuprotno ukopana dva pokojnika, a u grobu 13 također dva pokojnika, ali položena usporedno. U grobu 36, u kojem su bila pokopana tri pokojnika, ukop je izvršen na način da je posljednji bio položen preko kostiju drugoga, dok su kosti onog prvog ukopanog bile uredno složene u donjem dijelu groba.

U grobovima nekropole pod Borinovcem ukopan je podjednak broj muškaraca i žena, a takav je i odnos pokojnika prema starosnoj dobi. I ovdje je, kao na većini ostalih kasnosrednjovjekovnih nekropola, zabilježen relativno visok mortalitet djece. Ukupno su otkopana i istražena dvadeset i tri dječja groba što je svakako velik postotak u odnosu na grobove odraslih osoba.

Položaj ruku pokojnika je također vrlo različit. U najvećem broju slučajeva one su položene preko trbuha (20), a bilo je slučajeva da su bile prekrivene i na prsima (3), ili na karlici (4), u dva slučaja ruke su bile položene preko bedara, u jednom ispružene niz tijelo. U ostalim slučajevima imale su različit položaj, bilo da je lijeva ruka bila položena na prsa, a desna na trbuh, ili lijeva na trbuh a desna na karlicu ili pak opružena niz tijelo. Bilo je slučajeva da je lijeva ruka bila položena na trbuh, a desna na prsa.

Na nekropoli pod Borinovcem u Trilju bilo je otkopano dvadeset i pet stećaka, od čega je samo za šesnaest stećaka točno utvrđeno kojem grobu pripadaju. Od uobičajenih oblika stećaka kakve nalazimo nad grobovima kasnosrednjovjekovnih nekropola na širem području Dalmacije i u susjednim krajevima Hercegovine i Bosne, na našoj nekropoli nalazimo sljemenjake, pločaste stećke i sanduke. Većina pripada stećcima u obliku sanduka (ovdje smo ubrojili sve stećke koji svojom visinom prelaze 40 cm, a takvih je bilo osamnaest), pet ih pripada pločastim stećcima, a samo dva sljemenjacima. Ukrašeni su samo izuzetno, i to vrlo skromnim ornamentima. Debljim rebrom po sredini plitkog sljemena ukrašen je stećak broj XVI nad grobom 41 (sl. 3, crtež 3), motivom antropomorfnog križa, polumjeseca i krstolike rozete pločasti stećak broj III nad uništenim grobom (crtež 4), te motivom križa i ljiljana stećak I nad grobom 1 (crtež 5a i 5b). Posljednji ukrašeni stećak pripada vrlo niskom tipu sljemenjaka na četiri vode, a ukrasi su se nalazili u trokutastim zabatima na užim stranama, i to križ na jugozapadnom zabatu, a ljiljan na sjeveroistočnom. Svi stećci su vrlo loše obrađeni, a ponekad su i potpuno amorfni bez ikakvih tragova obrade. Izrađeni su ili od tvrdog sivkastog žestaca ili, pak, vrlo prhkog pješčenjaka. U cjelini uzevši stećci triljske nekropole i po obliku i po motivima ukrašavanja ne izlaze iz dosad poznatih okvira obrade i ukrašavanja stećaka na području srednje i sjeverne Dalmacije.

U pedeset i sedam grobova kasnosrednjovjekovne nekropole pod Borinovcem u Trilju nađeno je izuzetno malo grobnih priloga. Osim već navedenih vrlo sitnih atipičnih ulomaka keramičkih posuda, životinjskih kostiju, ulomka ljuske jajeta i komadića hrastova drva u grobovima ove nekropole pronađena su i četiri željezna čavla, dvije željezne i pet brončanih vitica, srebrni pozlaćeni prsten i zrno ogrlice.

1. Zrno ogrlice od crne staklene paste (crtež 7/1). Nađeno je u sredini devastiranog groba broj 5. Bikonična je oblika s ovećom rupom u sredini. Širina mu je 1,9 cm, a visina 1,1 cm.

2. Brončana vitica (crtež 7/2). Nađena je na prstu desne ruke položene na trbuhu pokojnika u grobu 7. Krajevi su joj prijelomom rastavljeni i znatnije je oksidacijom oštećena. Izrađena je kovanjem. S unutrašnje strane je ravna, a s vanjske je profilirana i ukrašena s dva plitko urezana žljeba. Najveći promjer joj iznosi 1,8 cm, a širina 0,3 cm.

3. Željezni čavao (crtež 7/4). Nađen je uz desni ugao uzglavne ploče u grobu 11. Dobro je sačuvan. Šiljak mu je četvrtasta presjeka. U gornjem je dijelu širi, a prema vrhu se sužava. Na širem kraju šiljka mu je raskivanjem oblikovana pravokutna glava. Dužina mu je 6,3 cm.

4. Željezni čavao (crtež 7/6). Nađen je u grobu 11 uz bedrenu ploču u visini desnog lakta pokojnika položenog u smjeru jugozapad-sjeveroistok. Korozijom je znatnije oštećen, nema sačuvanog šiljastog vrha. Oblikovan je kao i prethodni, ali mu je šiljak znatno tanji. Ukupna dužina mu je 8,05 cm.

5. Željezni čavao (crtež 7/5). Nađen je u grobu 11 udaljen oko 4 cm od prethodnoga. Gotovo je identična oblika kao i prethodni, ali je korozijom znatnije oštećen. Ukupna dužina mu je 6,2 cm.



6. Željezni čavao (crtež 7/8). Nađen je u grobu 11 uz bedrenu ploču u visini stopala pokojnika položenog u smjeru jugozapad-sjeveroistok. Sličnog je oblika kao i prethodni, ali nema sačuvane glave. Oštećena mu je još u vrijeme kad je korišten za zakivanje drvenog sanduka, a nedostatak glave mu je nadomješten uvijanjem gornjeg šireg dijela šiljka. Ukupna dužina mu iznosi 6,1 cm.

7. Brončana vitica (crtež 7/3). Nađena je u grobu 11 uz lijevi lakat pokojnika položenog u smjeru jugozapad-sjeveroistok, a uz stopala suprotno polegnutog pokojnika. Izrađena je od debljeg brončanog lima i neznačajno je deformirana. Na jednom kraju bila je prelomljena i zalemljena. S unutarnje i vanjske strane je ravna. Na vanjskoj strani joj je ukras od četiriju nasuprotno postavljena urezana iksoidna ornamenta. Najveći promjer joj je 2,3 cm, a širina 0,6 cm.

8. Željezna vitica (crtež 7/7). Nađena je uz karlicu pokojnika u grobu 31. Korozijom je znatnije oštećena. Oblikovana je od komada žice okruglog presjeka. Krajevi joj nisu spojeni nego prelaze jedan preko drugoga. Najveći promjer joj je 3 cm.

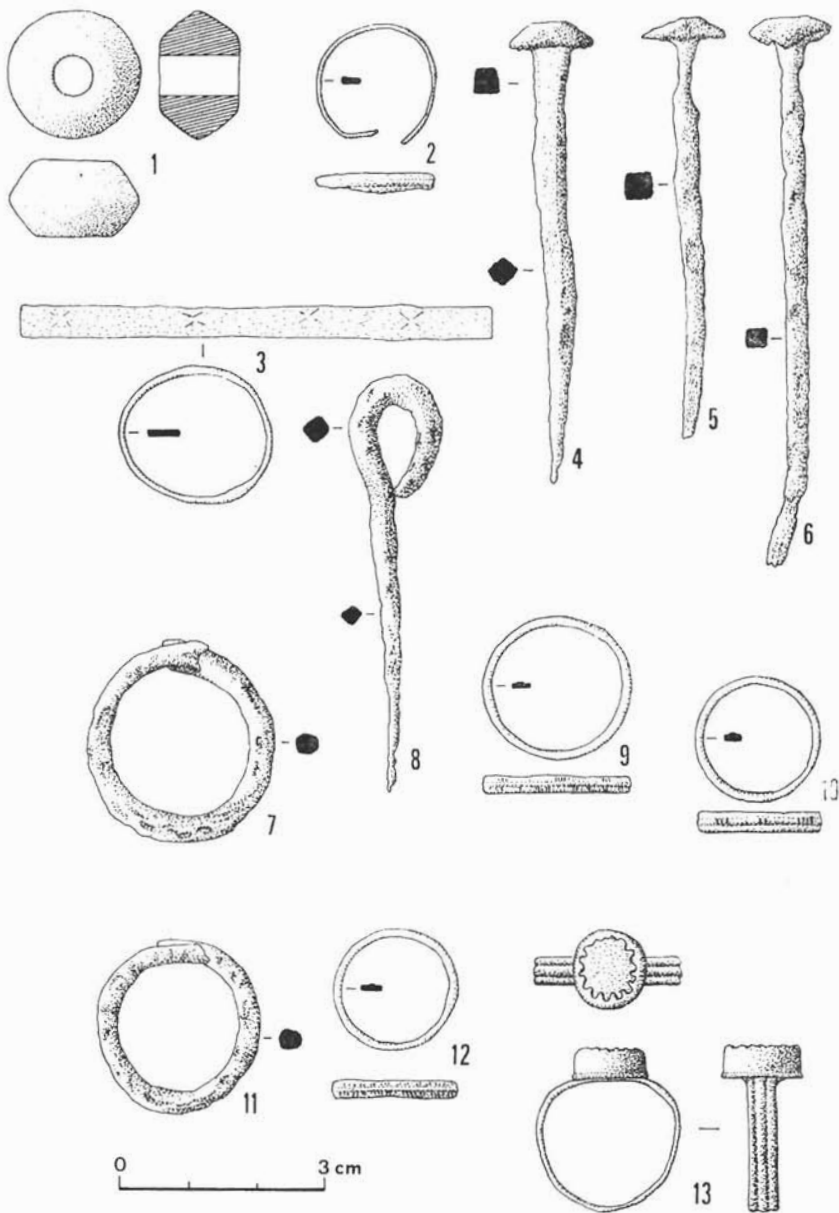
9. Željezna vitica (crtež 7/11). Nađena je uz članak prsta kod lijeve bedrene kosti u grobu 31. Oblikovana je na identičan način kao i prethodna, ali je znatnije oštećena. Najveći promjer joj je 2,5 cm.

10. Brončana vitica (crtež 7/9). Nađena je uz karlicu skeleta u grobu 32 pod stećkom XII. Prelomljena je u tri dijela. Izrađena je kovanjem od brončanog lima. S unutarnje strane je ravna, a s vanjske ukrašena s tri niza plastičnih niskih rebara između kojih su plitki žljebovi ukrašeni gustim nizovima urezanih okomitih crtica. Promjer joj je 2,2 cm, a širina 0,3 cm.

11. Brončana vitica (crtež 7/10). Nađena je na prstu lijeve ruke uz desni lakat pokojnika u grobu 24 pod stećkom IX. Relativno je dobro sačuvana. Lagano je konveksna i s vanjske i s unutarnje strane. Vanjska površina joj je profilirana s tri niska plastična rebra između kojih su dva žljeba, u kojima su ukucani nizovi okomitih crtica. Promjer joj je 2,1 cm, a širina 0,3 cm.

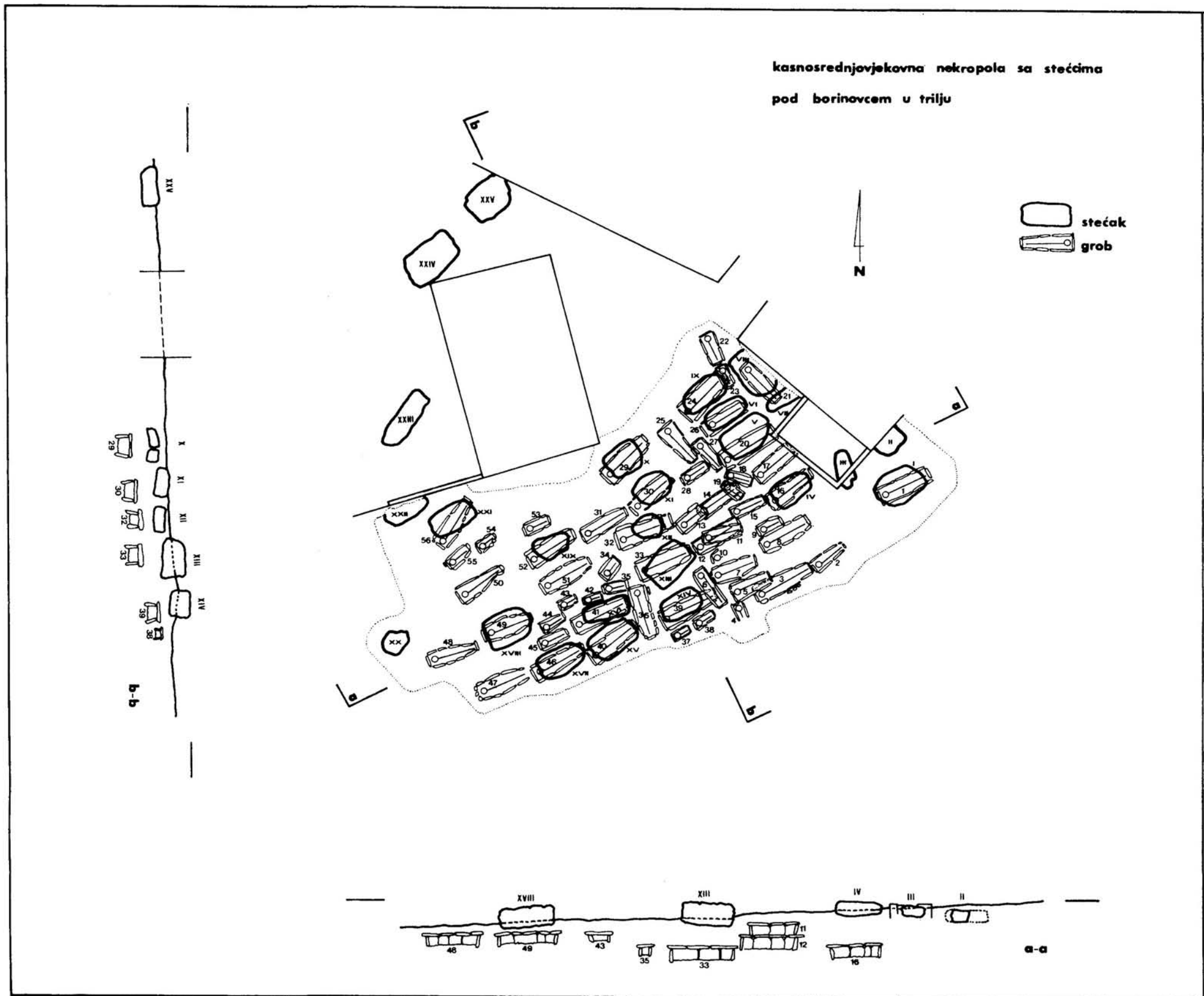
12. Brončana vitica (crtež 7/12). Nađena je na prstu desne ruke uz lijevi lakat pokojnika u grobu 29 pod stećkom X. Relativno je dobro sačuvana. S vanjske i unutarnje strane je lagano konveksna. Vanjska strana joj je profilirana s dva uža niska rebra na krajevima i jednim širim po sredini. Po širem srednjem rebu je niz okomito ukucanih crtica. Promjer joj je 1,8 cm, a širina 0,33 cm.

13. Srebrni pozlaćeni prsten (crtež 7/13). Nađen je na prsnom košu uz prste lijeve ruke pokojnika u grobu 21 pod stećkom VIII. Prsten je izrađen od vrpce srebrnog lima jednake širine. Unutarnja strana koluta je ravna, a na vanjskoj su dva paralelna žljeba. Krajevi su raskivanjem neznatno prošireni i na njih je aplicirana kruna elipsoidnog oblika. Gornji rub krune sastoji se od niza malih zubaca koji su zavrnuti ka središtu krune i pridržavaju ukrasno oko načinjeno od prozirne staklene paste. Prsten je dobro sačuvan. Nedostaje mu nekoliko zubaca koji su pridržavali ukrasno oko, a koluta je tek neznatno deformiran. Tragovi pozlate su se sačuvali u ukrasnim žljebovima koluta i po vanjskom rubu krune. Najveći promjer koluta je 2 cm, a veličina krune je 1,15 x 1,05 x 0,41 cm.



Crtež 7. Predmeti pronađeni u grobovima





Crtež 6. Tlocrt i presjeci

Nekropola pod Borinovcem u Trilju jedna je od rijetkih istraženih kasnosrednjovjekovnih nekropola sa stećcima na području Dalmacije, a ovaj rad prvi je pokušaj da se objave rezultati istraživanja nekropolâ takvih oblika. Iako je vrlo skromna po grobnim priložima, istraživanja na nekropoli donijela su nekoliko novih spoznaja o obredu pokapanja i grobnoj arhitekturi dalmatinskoga kasnog srednjeg vijeka.

Pouzdanije datiranje nekropole otežano je zbog vrlo oskudnih grobnih priloga. Ukupno ih je pronađeno trinaest, uglavnom nakitnog karaktera, a ni jedan od njih ne predstavlja niti približno pouzdan oslonac za dataciju, jer se kao prilozima u srednjovjekovnim grobovima javljaju kroz vrlo dugačak vremenski period. Analogne predmete nalazimo na gotovo svim srednjovjekovnim i kasnosrednjovjekovnim nekropolama u Dalmaciji, pa je nabiranje sličnih nalaza potpuno suvišno. Dvije željezne vitice iz groba 31, uz vrlo oskudne ostale nakitne grobne priloge, pokazuju, u odnosu na ostale do sada istražene srednjovjekovne nekropole u Dalmaciji, potpunu dekadenciju što se kićenja tiče, pa nam ta činjenica u dobroj mjeri omogućuje datiranje nekropole u sam kraj kasnog srednjeg vijeka. Uočljivo je nadalje da u grobovima ove nekropole ne nalazimo naušnice koje, u cjelini uzevši, predstavljaju čest prilog u grobovima ovog horizonta. Budući da se naušnice u grobovima kasnosrednjovjekovnih nekropola na području Cetinske krajine, a i na području ostalog dijela Dalmacije, nalaze, kako se čini, u grobovima koje možemo datirati zaključno s krajem 14. stoljeća, ova nas činjenica možda upućuje na donju granicu datiranja ove nekropole. Jednako je tako uočljiv i izostanak kasnosrednjovjekovnog novca, posebno onog iz 14. i prve polovice 15. stoljeća, koji također vrlo često nalazimo u dalmatinskim kasnosrednjovjekovnim grobovima. Uvažavajući ovu konstataciju, uz onu koju smo prethodno izrekli, nekropolu pod Borinovcem u Trilju bi se moglo datirati u drugu polovicu 15. i početak 16. stoljeća.

Na užem području današnjeg Trilja utvrđeno je dosad nekoliko lokaliteta koji sadržavaju srednjovjekovne grobove, a koji svojim datiranjem omogućuju uspostavljanje kontinuiteta naseljenosti ovog područja od ranog do u kasni srednji vijek. Ranosrednjovjekovni grobni nalazi utvrđeni su na današnjem mjesnom groblju sv. Mihovila,<sup>19</sup> nalazi »klasičnog« horizonta srednjovjekovnih grobova kod Latinčevih kuća,<sup>20</sup> a ovaj lokalitet bio bi treći u ovom nizu. Veća nekropola s grobovima novijeg vremena utvrđena je na lokalitetu »Okolište«, na mjestu gdje se danas nalazi tvornica za preradu plastičnih masa »Cetinka«.<sup>21</sup> Krug premještanja lokaliteta korištenih za ukop u ovom dijelu Cetinske krajine bio bi zatvoren ponovnim korištenjem lokaliteta na kojemu su nađeni najraniji srednjovjekovni nalazi na ovom području.

<sup>19</sup> *Id.*, Zlatni nalaz na Trilju nedaleko od Sinja, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, XLIV, Split 1921, 3—20.

<sup>20</sup> S. Gunjača, Još jedan nalaz starohrvatskog nakita u Trilju, *Historijski zbornik*, I, Zagreb 1948, 211—215. Na istom lokalitetu je godine 1959. nađen ulomak trojagodne brončane naušnice i godine 1966. željezna dobro sačuvana ostruga, koju je tipološki moguće datirati u 12—13. stoljeće. Oba predmeta se nalaze u Muzeju Cetinske krajine u Sinju (inv. br. 22 i 371).

<sup>21</sup> A. Milošević, Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini, *Gunjačin zbornik*, Zagreb 1980, 267. Vrijedno je ovdje dodati da se na istom tom lokalitetu,

## Summary

### LATE MEDIAEVAL NECROPOLIS WITH »STEĆCI« UNDER BORINOVAC AT TRILJ

The necropolis under Borinovac at Trilj is one of rare up to now excavated late mediaeval necropolis with *stećci* (massive stone tomb monuments of various shapes) on the territory of Dalmatia. This paper is the first endeavour to publish results of excavations of such a necropolis. Although the excavations yielded very modest finds, they brought new light concerning the burial rites and the form of graves of the late mediaeval period in Dalmatia.

All together 56 burials were found, 17 of them were marked over the level of the soil by *stećci*. Burials were not discovered under 8 *stećci* of this necropolis, because they must have been later removed from the original place over the grave. Most numerous are the graves of trapezoidal or more or less rectangular shape. Oval form of burial was found only in two cases. The orientation of graves was varied, but most graves were oriented in southwestern-northeastern direction. It was possible to establish some peculiarities concerning burial rites. Small remains of pottery, egg-shells and animal bones suggest the possibility of performance of funerary banquettes over the grave. These remains may also be the remnants of traditional pagan custom of leaving food in the grave for the dead.

The burials from Trilj necropolis show also some peculiarities concerning the grave architecture. The stone slabs composing a grave had the grooves in order to be better mutually fixed. Some slabs and covers have incised signs. Thus, incised cross appears on the inner side of the slab near the feet of dead person belonging to the burial no. 14. The square divided by transversally engraved lines in three unequal parts appears on the outer side of the cover of burial no. 33 (under the *stećak* no. XIII). Neither the shapes nor ornament of *stećci* yielded any reliable evidence for chronological sequence of graves on the necropolis.

It is very hard to establish the chronology of burial also because of very poor finds. Thirteen objects in total, mostly simple ornaments: five bronze or iron scrolls, a pearl of black glass, a small silver ring and four nails were found. None of these objects could offer the base or establishing the chronological sequence of graves, since all of them were used for long period. Similar finds were discovered in burials of all late mediaeval necropolis in Dalmatia. Two iron scrolls found in burial no. 31, beside other scanty remains of ornaments show, in relation to other researched mediaeval necropolis in Dalmatia, the advanced stage of artistic decadence. This fact could be an indication that the necropolis belong to the very end of the Middle Ages. These burials did not yield any ear-ring which are very numerous in cemeteries from this period. As ear-rings were discovered in burials in other necropolis very likely dating from the end of 14th century in the region of Cetina river and even the whole Dalmatia, it is possible that the earliest graves of this necropolis could belong to the above mentioned period. The absence of late mediaeval coins, especially those from the end of the 14th and the first half of the 15th centuries, so common in the late mediaeval graves from Dalmatia, speaks in favour of the above mentioned conclusion. Thus, on the basis of all previously stated indications, the necropolis under Borinovac can be dated to the second half of the 15th and the beginning of 16th centuries.

prilikom proširenja tvornice »Cetinka« godine 1966. u jednom grobu u sekundarnoj upotrebi našao ulomak pilastra oltarne pregrade ukrašen spiralno uvijenom četveroprutom vrpcom koja u sredini završava križem. Ulomak pilastra danas se nalazi u Muzeju Cetinske krajine u Sinju (inv. br. 123). Na tom se lokalitetu na grobove naišlo i godine 1980. prilikom gradnje nove pogonske hale i skladišta uz današnju cestu Trilj — Sinj, ali ni ovom prilikom u grobovima nije bilo nikakvih priloga.